

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FEİLİ
BİRLƏŞMƏLƏR**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elnarə Vaqif qızı Yəhyayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aynur Famil qızı Paşayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təhminə Rasim qızı İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı anadilli ədəbiyyatımız və dilçiliyimiz üçün maraqlı tədqiqat obyektidir. Onun yaradıcılığı ədəbi dilimizin inkişaf tarixində mərhələ təşkil edəcək qədər əhəmiyyətlidir. Dilinin demokratikliyi şairin yaradıcılığına marağı daha da artırır və dil faktlarının araşdırılması üçün kifayət qədər material verir. Həm klassik üslubda, həm də folklor üslubunda yazdığı şeirlərində canlı danışıq dilindən bəhrələnməsi şairin dilində istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərin izlənməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan şairin dilinin sintaksisi çox maraqlıdır. Ş.İ.Xətəinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, feili tərkiblərlə genişlənmiş sadə cümlələrə müraciət olunması onun dilində feili birləşmələrin intensiv işlənməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də şairin dilindəki feili birləşmələrin araşdırılması maraqlıdır.

Şairin dilində işlənmiş feili birləşmələrin statistikasına və işlənmə tezliyinə nəzər saldıqda onların müxtəlif janr və üslublarda yazılmış əsərlərdə miqdarca fərqli olduğunu müşahidə edirik. “Nəsihətnamə” və “Dəhnamə” poemalarında bu cür birləşmələrin bütün struktur-semantik tiplərinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azdır. Bu, ilk növbədə, janrın tələblərindən irəli gəlir. Klassik üslub üçün səciyyəvi olan cümlə quruluşu feili tərkiblərin istifadəsini məhdudlaşdırır. Həmçinin şairin gəraylı, bayatı, tuyuğ və varsağılarında feili birləşmələr az işlənmişdir, hətta “feil+feil” tipli birləşməyə yalnız bir gəraylısında rast gəlirik. Bayatılarında isə yalnız iki “ad+feil” tipli birləşmə işlənmişdir. Heca vəznində olan bu şeirlərin kiçik ölçülü olması feili tərkibli geniş cümlələrdən istifadəyə imkan vermir. Xətəinin məlum olan bir fərmanında isə feili birləşmə işlənməmişdir. Rəsmi üslubda olan bu fərmanda tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. Bununla belə, Ş.İ.Xətəinin dili çox sadə və xalq danışıq dilinə yaxın olduğundan onun dilində sadə geniş cümlə konstruksiyaları tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu isə feili birləşmələrin müxtəlif növlərinin geniş şəkildə işlənməsinə şərait yaradır.

Ş.İ.Xətəinin bədii irsini və şairin dilini tədqiq edənlər daha çox

“Dəhnamə” məsnəvisinin dilinə diqqət yetirmiş, şairin leksikasını, əsərlərindəki təyini söz birləşmələrini, müəyyən qədər tabeli mürəkkəb cümlə sintaksisini araşdırmış, şairin dilində işlənmiş feili birləşmələr tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Halbuki şairin dilinin zənginliyi feili birləşmələrə müxtəlif aspektlərdən yanaşmağa imkan verir. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən bir cəhət də elə budur.

Feili birləşmələr ismi birləşmələrə nisbətən gec tədqiq olunmağa başlanılmışdır. Bununla belə, türkologiyada bir qrup dilçilər tərəfindən feili birləşmələrin budaq cümlə kimi tədqiqata cəlb olunması, feili birləşmə və feili tərkiblərin müqayisəsi, feili birləşmələrin əsas və asılı tərəflərinin ifadə vasitələrinin zənginliyi, bu birləşmələrin cümlədəki sintaktik vəzifəsi, birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə və sintaktik əlaqələrin araşdırılması hələ də aktuallığını saxlayır.

Azərbaycan dilçiliyində feili birləşmələr, əsasən, struktur-semantik tiplərinə görə araşdırılmışdır. Onlar “ad+feil“, ”feil+feil“, “zərf+feil“, “qoşmalı söz+feil” quruluşuna uyğun təsnif olunmuşdur. Hesab edirik ki, feili birləşmələr söz birləşməsi təliminin obyektivi olduğu üçün onları tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə görə araşdırmaq daha məqsədəuyğundur. Digər tərəfdən, dilçilik ədəbiyyatında adlıq hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə ya heç toxunulmamış, ya da səthi yanaşılmışdır. Qeyri-müəyyən təsirlik hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə isə münasibət birmənalı olmamış, onların arasında bəzən idarə, bəzən isə yanaşma əlaqəsi qeyd olunmuşdur. Qoşmalı söz+feil tipli birləşmələrin əsas və asılı tərəfini təşkil edən komponentlərin müəyyənləşdirilməsi və birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə və sintaktik əlaqəyə aydınlıq gətirilməsi birmənalı həllini tapmamışdır. Bu baxımdan feili birləşmələrin tədqiqi öz aktuallığını saxlayır.

Ş.İ.Xətəinin ədəbi irsi haqqında ilk məlumatı şairin oğlu Sam Mirzə özünün “Təhfeyi-Sami” təzkirəsində vermişdir. Təəssüf ki, Sam Mirzə atasının yaradıcılığına geniş yer ayırmamışdır, nümunə gətirdiyi yeganə beyt isə fars dilindədir. Şairin ədəbi irsi lazımınca öyrənilsə də, onun dili hərtərəfli araşdırılmamışdır. Şairin dili üzərində araşdırma aparmış ilk tədqiqatçılardan olan M.Cavadovanın

verdiyi məlumatlara görə, Ş.İ.Xətəinin irsi haqqında ilk dəfə şərqşünas alim V.F.Minorski 1926-cı ildə “İslam ensiklopediyası”nda məlumat vermiş, 1942-ci ildə isə Londonda “ I Şah İsmayılın poeziyası” əsərini çap etdirmişdir. Əsərin üçüncü bölməsi şairin poeziyasının dilinə həsr olunmuşdur. 1933-34-cü illərdə “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı monoqrafiya yazmış B.Çobanzadə şairin “Divan”ının dilinə həsr etdiyi fəsildə Britaniya və Ərdəbil nüsxələrinin imla xüsusiyyətlərini, leksik fərqlərini, bəzi arxaik morfemləri müqayisə etmişdir. Salman Mümtaz şairin “Divan”ının Ərdəbil və London nüsxələrinin müqayisəli nəşrini hazırlamış, lakin çap etdirməyə müvəffəq olmamışdır. 1971-ci ildə M.Cavadova “Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” poemasında söz yaradıcılığı” adlı məqaləsində şairin bir poeması üzərində araşdırma aparmış və yalnız söz yaradıcılığından bəhs etmişdir¹. “Şah İsmayıl Xətəinin leksikası (“Dəhnamə” poeması üzrə)” dissertasiyasında isə şairin “Dəhnamə” poemasının leksikasını tədqiq etmişdir. 1967-ci ildə Q.Həsənov “Dəhnamə”nin sintaksisi (təyini söz birləşmələri)” tədqiqat işində şairin “Dəhnamə” poemasının sintaksisini araşdırarkən yalnız təyini söz birləşmələrini tədqiqata cəlb etmiş, feili birləşmələrə toxunmamışdır². Ə.Cavadov “Şah İsmayıl Xətəi əsərlərinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” məqaləsində şairin dilində işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri, baş və budaq cümlələri bağlayan vasitələr haqqında məlumat vermişdir³. Son illərdə aparılan tədqiqat işlərində şairin yaradıcılığından mənbə kimi istifadə edilmiş, bu və ya digər münasibətlə şairin dilinə müraciət olunmuşdur. T.Yusubova “Azərbaycan dilində “feil+feil” tipli feili birləşmələr” adlı namizədlik dissertasiyasında şairin dilində işlənmiş feil+feil tipli birləşmələrdən gətirdiyi nümunələrlə öz arqumentlərini əsaslandırılmış, birləşmələrin statistikasını, yaranma yollarını, struktur-

¹ Cavadova, M. İ. Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” poemasında söz yaradıcılığı // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1984. №1, s.83-89

² Həsənov, Q. M. “Dəhnamə”nin sintaksisi (təyini söz birləşmələri) / Q. M. Həsənov. – Bakı: EA, – 1967. – 116 s.

³ Cavadov, Ə. H. Şah İsmayıl Xətəi əsərlərinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2009. №3, – s. 37-42

semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir⁴. Z.Nəbiyeva “Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr”⁵ mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında Xətəinin dilindən nümunələr gətirmişdir.

Şairin dili Türkiyədə də tədqiq edilmişdir. Muhsün Macit tərəfindən “Hatayi Divanı” (İnceleme-Tenkitleli Metin-Tıpkıbasım) tənqidi mətni hazırlanmış,⁶ İdris Çətin şairin əsərlərinin dilinə həsr etdiyi “Hatayi Divanının dil özəllikləri” məqaləsində⁷ şairin dilinin fonetik xüsusiyyətləri, söz yaradıcılığı ilə yanaşı məsdər, feili sifət və feili bağlamaları, xüsusilə, feili sifət və feili bağlama şəkildələrini tədqiq etmiş, söz birləşmələri adı altında isə izafət birləşmələrindən bəhs etmişdir. Səbahəddin Şəmşir şairin dilinin sadəliyini və türk dilinə verdiyi əhəmiyyəti xüsusi vurğulamışdır.⁸

Göründüyü kimi, şairin dili müəyyən qədər araşdırılsa da, onun dilində işlənmiş feili birləşmələr diqqətdən kənar qalmışdır. Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin komponentlərinin zənginliyi, arxaik şəkildə və formaların işlənməsi, eyni zamanda şairin dili üçün xarakterik olan “mundax dura düşə”, “vermək üçün can mühəyyə qıldığın”, “olur-olmaz münkiqlərin sözümdən” və s. kimi fərqli birləşmələrin olması şairin dilində feili birləşmələrin araşdırılmasını aktual edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Şah İsmayıl Xətəinin əsərləridir. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili

⁴ Yusubova, T. Azərbaycan dilində “feil+feil” tipli feili birləşmələr: / filologiya elmləri namizədi dis.) / – Bakı, – 2002, – 143 s.

⁵ Nəbiyeva, Z. P. Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr: / filologiya elmləri namizədi dis.) / – Bakı, 2004. – 143 s.

⁶ Macit, M. “Hatayi Divanı” (İnceleme-Tenkitleli Metin-Tıpkıbasım) / M.Macit. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, -2017

⁷ Çətin,İ. // Hatayi Divanının dil özəllikləri. – Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2021. – s.119-146. <http://busbed.bingol.edu.tr>

⁸ Şəmşir, S //“Şah İsmail: hayatı və şəxsiyyəti” –İstanbul: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2019. – s. 74-86

<https://dergipark.org.tr> > download > article-file

birləşmələrin struktur-semantik tipləri, birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr və məna əlaqələri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələri müxtəlif aspektlərdən tədqiq edərək nəticələr əldə etməkdir. Dissertasiya işi yazılarkən qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– feili birləşmələrin dilçilikdə mövcud olan təsnifini səciyyələndirmək;

– feili birləşmə və feili tərkib anlayışlarına aydınlıq gətirmək;

– Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin struktur-semantik tiplərini təsnif etmək;

– Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələri və məna əlaqələrini müəyyənləşdirmək;

– Ş.İ.Xətəinin dili əsasında subyekt əlaqəli feili birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək;

– qeyri-müəyyən təsirlik hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəni dəqiqləşdirmək;

– feili birləşmələrin monopredikativ cümlənin formalaşmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq;

– qoşmalı feili birləşmələrdə qoşmanın mövqeyini, birləşmənin komponentlərini, əsas və asılı tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəni müəyyənləşdirmək;

– Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin ayrı-ayrı tiplərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi yazılarkən işin xarakterindən asılı olaraq, problemə diaxronik və sinxronik müstəvidə yanaşılmışdır. Ş.İ.Xətəinin dilindəki feili birləşmələrin struktur-semantik tipləri təsviri metodun tətbiq olunması ilə araşdırılmışdır. Şairin dilindəki feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr də bu metodla təhlil olunmuşdur. Geniş elmi təhlil və ümumiləşdirmə tələb olunan hallarda daha çox tarixi-müqayisəli metoda üstünlük verilmişdir. Dilin inkişafı fonunda feili birləşmələri tarixi müstəvidə və müasir müstəvidə araşdırmaq, habelə feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin inkişaf yolunu izləmək üçün tarixi-

müqayisəli metoddan istifadə edilməsi məqsədəuyğun görülmüşdür.

Müdafiyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində yekun olaraq, müdafiyə təqdim olunan müddəalar bunlardan ibarətdir:

– Şah İsmayıl Xətəinin dilində feili birləşmələrlə genişlənmiş sadə cümlələr üstünlük təşkil edir;

– Ş.İ.Xətəinin dilində ad+feil, feil+feil, zərf+feil və müstəqil söz+qoşma+feil tipli birləşmələr işlənmişdir;

– feili birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektidir, ona görə də onları komponentləri arasındakı məna və qrammatik əlaqə baxımından tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur;

– feili birləşmələrin bir növü olan adlıq hal+təsriflənməyən feil tipli birləşmələrin tərəfləri arasında subyekt əlaqəsi mövcuddur;

– Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş müstəqil söz+qoşma+təsriflənməyən feil tipli feili birləşmələr relyativ məna əlaqəsi əsasında formalaşmış və birləşmələrin tərəfləri arasında qoşmanın qoşulduğu sözün şəkilçili və ya şəkilçisiz işlənməsindən asılı olmayaraq, yanaşma əlaqəsi mövcuddur;

– Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş qeyri-müəyyən təsirlik hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə idarə əlaqəsidir;

– şairin dilində işlənmiş -yu, -yü feili bağlama şəkilçisi törəmə şəkilçi deyil, müstəqil şəkildə mövcud olmuş -¹⁴ şəkilçisidir, -y isə bitişdirici elementdir;

– feili birləşmələr polipredikativ cümlədən monopredikativ cümləyə keçid prosesində yarım predikativ mövqə tutmuşdur;

– Ş.İ. Xətəinin dilindəki olur-olmaz, yeyib-içən, uçan-qaçan kimi vahidlər feil+feil tipli birləşmələr əsasında formalaşan mürəkkəb feillərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələr əhatəli şəkildə araşdırılmış, feili birləşmələrin sayca çoxluğu və ifadə vasitələrinin zənginliyi şairin dilinin demokratikliyinin nəticəsi olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatda şairin dilində işlənmiş feili birləşmələrin struktur-semantik növlərinin araşdırılması ilə yanaşı, birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr də tədqiq edilmiş, şairin dilindəki adlıq hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasında subyekt əlaqəsinin, qeyri-müəyyən təsirlik hallı feili birləşmələrin

tərəfləri arasında idarə əlaqəsinin, qoşmalı feili birləşmələrin tərəfləri arasında yalnız yanaşma əlaqəsinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Birləşmələrin əsas tərəfinin ifadə vasitələrinin adlandırılmasındakı qeyri-dəqiqlik aradan qaldırılmışdır. Eləcə də bəzi mürəkkəb feillərin feili birləşmələr əsasında formalaşması öz təsdiqini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi feili birləşmələrin bütün tiplərinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələri izləmək üçün mühüm qaynaqdır. Tədqiqat işində monopredikativ cümlənin formalaşmasında təsriflənməyən feillərin rolu araşdırılmış, bəzi feili bağlama şəkilçilərinin, o cümlədən -yü, -yu feili bağlama şəkilçilərinin arxetipləri dəqiqləşdirilmişdir ki, dilçiliyin nəzəri problemlərinin həlli baxımından əhəmiyyətlidir.

Şah İsmayıl Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin struktur-semantik tiplərinin təhlili morfolojiyaya, birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə və sintaktik əlaqənin araşdırılması sintaksisə aid məsələlərin araşdırılması üçün şərait yaradır. Tədqiqat işinin materialları və araşdırma nəticəsində əldə olunan nəticələr müasir Azərbaycan ədəbi dilinə, eləcə də türkologiyaya dair yazılacaq əsərlərdə, həmçinin ali məktəblərdə sintaksis, tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi kurslarının tədrisi zamanı istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Monoqrafik tədqiqatın əsas məzmunu və nəzəri müddəaları ölkəmizdə və xaricdə çap edilən 16 elmi məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 7 səhifə (12.709 işarə), I fəsil 43 səhifə (85.182 işarə), II fəsil 33 (61.372 işarə) səhifə, III fəsil 29 səhifə (57.565 işarə), “Nəticə” 4 səhifə (7.446 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifə. Ümumi həcmi 132 səhifə, 224.274 işarə.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, predmeti, obyekt, metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, tədqiqatın elmi

yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir, işin aprobeiasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Şah İsmayıl Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin təsnifi**” adlanır. Fəslə aid olan məsələlər beş paraqrafda şərh olunur. “**Feili söz birləşmələrinin tədqiqi**”nə həsr olunmuş birinci paraqrafda dilçilikdə mövcud olan iki məsələyə aydınlıq gətirilmişdir: 1) feili tərkib və budaq cümlə məsələsi; 2) feili tərkib və feili birləşmə anlayışlarının fərqi. Dilçilik ədəbiyyatlarında uzun müddət müzakirə və mübahisə obyektı olan feili tərkib və budaq cümlə probleminə münasibət artıq birmənalıdır: istər adlıq hallı feili tərkiblərin, istərsə də digər feili tərkiblərin cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunması ilə bu məsələ artıq öz həllini tapmışdır. Bununla belə, bəzi feili tərkiblərin özündə hələ də yarımpredikativlik əlamətlərini saxlaması onların tarixən predikativ mərkəz təşkil etdiyini göstərir. Feili tərkib və feili birləşmə anlayışlarına gəlincə, nəzərə almaq lazımdır ki, strukturuna və ifadə vasitələrinə görə eyni olan bu vahidlər fərqli funksiya daşıyır: tərkiblər cümlə sintaksisinin vacib elementidir və onların sintaktik vəzifəsi ön plana çəkilir; feili birləşmələr isə söz birləşməsi təlimi mövqeyindən araşdırılır və struktur-semantik tipinə, həmçinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə görə təsnif olunur.

Birinci fəslin ikinci paraqrafı “**Feili birləşmələrin təsnifi**” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi terminindən ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmiş, 40-cı illərdə söz birləşmələri dedikdə təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulmuşdur. Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasında qeyd etdiyinə görə, türkologiyada feili birləşmələrindən ilk dəfə M.B.Balakayev bəhs etmişdir⁹. Lakin araşdırmalarımız göstərir ki, hələ 1950-ci ildə Y.İ.Übryatova “Yakut dilinin sintaksisi üzrə tədqiqlər” əsərində yanaşma və idarə əlaqəli söz birləşmələrindən bəhs edərkən feili birləşmələrdən də danışıbmışdır. M.B.Balakayev isə 1957-ci ildə “Qazax dilində söz

⁹ Seyidov, Y. M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.M.Seyidov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1992. – s.221

birləşmələrinin əsas tipləri” adlı monoqrafiyasında feili birləşmələri əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində 1961-ci ildə nəşr olunmuş və bütövlükdə söz birləşmələrinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında feili birləşmələr ilk dəfə olaraq, tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrindən ilk dəfə geniş və əhatəli şəkildə bəhs etmiş Y.Seyidov 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasında “ad+feil” tipli feili birləşmələri tədqiqatə cəlb etsə də, “feil+feil”, “zərf+feil” tipli birləşmələrin yalnız adını çəkməklə kifayətlənmişdir.¹⁰ Həmin kitabın 1992-ci ildə çap olunmuş ikinci nəşrində – “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında isə feili birləşmələrin bütün struktur-semantik tiplərini tədqiqatə cəlb etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində feili birləşmələri struktur-semantik tiplərinə görə təsnif etmək ənənəsi davam etmiş, 2002-ci ildə T.Yusubovanın “Azərbaycan dilində “feil+feil” tipli feili birləşmələr”, 2004-cü ildə S.Abdinovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində feili birləşmələr”, 2004-cü ildə Z.Nəbiyevanın “Azərbaycan dilində adlıq hallı feili birləşmələr”, 2013-cü ildə B.Hacıyevanın “Müasir Türk ədəbi dilində feili birləşmələr”, 2017-ci ildə Z.Abdullayevanın “Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin struktur-semantik təhlili (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda yazdıqları dissertasiyalarda, 2008-ci ildə N.Vəliyevanın “Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili” adlı dərs vəsaitində feili birləşmələr struktur-semantik tiplərinə görə tədqiq olunmuşdur.

Feili birləşmələri tabe tərəfə görə, tabe edən tərəfə görə, birləşmənin tərəfləri arasında leksik-qrammatik münasibətlərə görə, struktur-semantik tipinə görə, əsas və asılı tərəflər arasındakı sintaktik əlaqəyə görə təsnif etmək olar. Bu bölgüdə araşdırılmağa ən çox ehtiyac duyulan sonuncusudur. Feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrdən danışarkən təkcə tabelilik əlaqəsini

¹⁰ Seyidov, Y. M. “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” / Y. M. Seyidov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1966. – 340 s.

deyil, məna əlaqəsini də diqqətə almaq lazımdır. Müasir dilçilikdə söz birləşmələrinin struktur-semantik cəhətdən bölgüsü nə qədər geniş yayılsa da, söz birləşmələrinə başqa rakurslardan yanaşmalar da olmuşdur. Z.Tağızadə söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəflərin ifadə vasitələrinə görə deyil, tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr baxımından qruplaşdırılmalı olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Beləliklə, söz birləşmələrini morfolojiyadan çıxararaq sintaksisə aid etmişdir.¹¹ Q.Kazımov feili birləşmələrin tədqiqində sintaktik əlaqəyə əsaslanmış və onları tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə əsasən təsnif etmişdir.¹² Fikrimizcə, feili söz birləşmələri sintaktik vahid olduğundan bu yanaşma daha düzgündür. Ona görə də Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələri əsas və asılı tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəyə əsasən təhlil etməyi məqsədəuyğun bildik.

Üçüncü paraqraf **“Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin struktur-semantik tipləri”** adlanır. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələri ad+feil, feil+feil, zərf+feil və qoşmalı söz+feil olaraq qruplaşdırıla bilərik. Qeyd edək ki, bu modeldə əsas tərəf olan “feil” sözü bir qədər mübahisə doğura bilər. Belə ki, ikinci – əsas tərəfi təşkil edən komponenti feil olaraq qəbul etsək, onda bu tip birləşmələr sırasına predikativ birləşmələri də aid etmək olardı. Ona görə də feili birləşmələri ad+təsriflənməyən feil, təsriflənməyən feil+təsriflənməyən feil, zərf+təsriflənməyən feil, müstəqil söz+qoşma+təsriflənməyən feil kimi qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar. Ş.İ.Xətəinin dilində feili birləşmələrin böyük əksəriyyətini ad+feil tipli birləşmələr təşkil edir. Bu, asılı tərəfin ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi ilə izah oluna bilər. Bu tip birləşmələrdə asılı tərəf kimi isim, sifət, say, əvəzlik, eləcə də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri iştirak edir, məsələn: *“Dörd qapı, qırx məkan, yetmiş iki qat, Məhəbbət dediyin təcəlləyi-zat”*¹³. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş “feil+feil” tipli birləşmələrdə birinci

¹¹ Tağızadə, Z. X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi / Z.X. Tağızadə. – Bakı: API, – 1960. – s.9

¹² Kazımov, Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2010. – s.61

¹³ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı, “Yazıçı”, – 1988. – s.306

tərəf feili bağlamalarla, ikinci tərəf feili bağlama, feili sifət və məsdərlə ifadə olunmuşdur, məsələn: “*Ey məni hicran əlində giryən eyləyən, Çeşmimi giryən edüb sinəmni büryan eyləyən*”.¹⁴

Bir fakta nəzər salaq, “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində feil+feil tipli birləşmələr yüzdən artıqdır, Həsənoğlunun məlum iki qəzəlində 2 “ad+feil” tipli birləşmə işləndiyi halda, “feil+feil” tipli birləşmə işlənməmişdir. “Dastani-Əhməd Harami” məsnəvisində 9, Nəsiminin dilində cəmi 2, Qazi Bürhanəddinin dilində 50-yə yaxın, Xətəinin dilində yüzdən artıq feil+feil tipli birləşmə işlənməmişdir. Bir-birinə yaxın zamanlarda yaşamış şairlərin dilində, eləcə də bir-birinə yaxın dövrlərdə yaranmış dastanların dilində böyük fərq vardır. Göründüyü kimi, xalq danışığı dilinə yaxın dildə yazılmış əsərlərdə bu birləşmələrin sayı və tezliyi yüksəkdir. Klassik üslubda yazılmış əsərlərdə belə birləşmələrin sayının azlıq təşkil etməsini müşahidə edirik. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi klassik üslubda yazılmış əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunun üstünlük təşkil etməsidir. Xalq danışığı dilinə yaxın yazan və folklor ənənəsinə əsaslanan şairlərin dilində bu tip birləşmələrə daha tez-tez rast gəlmək olur. N.Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, danışığı dili üçün tabeli mürəkkəb cümlələr səciyyəvi deyil.¹⁵ Təsadüfi deyil ki, “Nəsihətnamə”nin dilində bir dənə də olsun “feil+feil” tipli birləşməyə rast gəlmirik. “Dəhnamə”nin dilində, ümumilikdə, feili birləşmələrin az işləndiyini görürük. Bunun başlıca səbəbi, onların klassik məsnəvi sintaksisinə malik olmasıdır.

Ş.İ.Xətəinin dilində zərf+feil tipli feili birləşmələrin birinci tərəfi zərfin müxtəlif mənə növləri ilə, ikinci tərəfi isə ənənəvi olaraq, təsriflənməyən feillə ifadə olunur, məsələn: “*Özü bülbül olub gülzarə gəzdi, Mən dıxşaruda zar eyləyən şah*”¹⁶. Qeyd edək ki, şairin dilində birinci tərəfi yer zərfləri və zaman zərfləri ilə ifadə olunan birləşmələr sayca üstünlük təşkil edir. Miqdar və tərzihərəkət zərflərinə asılı tərəf kimi az təsadüf olunur. Əsas tərəf isə

¹⁴Xətəi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.162

¹⁵ Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / N.B. Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s.454.

¹⁶ Xətəi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 160

daha çox feili bağlamalarla, müəyyən qədər feili sifətlərlə, az hallarda məsdərlə ifadə olunur.

Birinci fəslin dördüncü paragrafı **Ş.İ.Xətəinin dilində subyekt əlaqəli feili birləşmələr** adlanır. Dilçilik ədəbiyyatında adlıq hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqənin növü müəyyənləşməmişdir. Q.Kazımov belə birləşmələri koordinativ birləşmələr hesab edir. Lakin dilçilikdə koordinativ münasibətlər deyərəkən tabesizlik əlaqəsi nəzərdə tutulur. Ona görə də adlıq hallı feili birləşmələri koordinativ birləşmələr deyil, tərəfləri arasındakı mənə əlaqəsinə uyğun olaraq, subyekt əlaqəli birləşmələr adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

Ş.İ.Xətəinin dilində subyekt əlaqəli feili birləşmələr kifayət qədər çox işlənmişdir. Belə birləşmələrin əsas tərəfi, əsasən, -arkən², -dıqca⁴, -a², -madan², -inca⁴, -ğac, -gəc (-gəcin), -i⁴ (-yü,-yu) şəkilçili feili bağlamalarla, -an², -dığı şəkilçili feili sifətlərlə və məsdərlərlə, asılı tərəf isə adlıq halda işlənmiş adlarla, eləcə də II və III növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi ilə ifadə olunur, məsələn: *“Həsərətindən qəddinin eylə zərif olmuş sənin, Yel əsəndə titrəşür bu cismi-bimarım kimi”*¹⁷, *“Varü-varlıq varmayınca şahə varmaz varımız, Sən özini şahə dapsür, dəxi gəl var istəmə”*¹⁸, *“İxlasi-dildən ayəti-təviz oxur müdam, Yad eyləgəc Xətayi cəhanda xətasini”*¹⁹.

Fəslin beşinci paragrafı **“Ş.İ.Xətəinin dilində feili frazeoloji birləşmələr”** haqqındadır. Xətəinin dillər əzbəri olan aforizmləri ilə yanaşı, yalnız onun öz dilinə məxsus olan feili frazeoloji birləşmələr də vardır ki, bu birləşmələr, əsasən, şairin dini görüşləri və yaradıcı təxəyyülü ilə bağlıdır, məsələn: *“Şərbəti-həqdən içən eşq əri azad olur, Eylə sərməst olanın küfri imandır bilənə”*²⁰.

Şairin dilində işlənmiş feili frazeoloji birləşmələr struktur-semantik tiplərinə görə, əsasən, ad+feil, müəyyən qədər feil+feil tipli birləşmələrdir. Birləşmələrin asılı tərəfini yönlük halda, müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halda, yerlik və çıxışlıq halda işlənmiş sözlər təşkil edir, məsələn: *“Əskiklik kəndi özümdə, Darına durmağa*

¹⁷ Xətəi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.176

¹⁸ Yənə orada. – s.158

¹⁹ Yənə orada. – s.175

²⁰ Yənə orada. – s.166

gəldim”²¹; “*Bir işi bişirmək gərək, Əksigin yetirmək gərək*”²²; “*Bu yoldan azanın, billah, məqami-nari-məşhərdir*”²³.

Şairin dilində az da olsa, feil+feil tipli frazeoloji birləşmələr də işlənmişdir, məsələn: “*Yüz dürlü bəlayi-eşqə hər dəm, Könlün veribən riza qılan dil*”²⁴.

Dissertasiyanın II fəslı “**Ş.İ.Xətəinin dilində idarə əlaqəli feili birləşmələr**” adlanır. Fəslin birinci paraqrafı “**Asılı tərəfi adlarla ifadə olunan idarə əlaqəli feili birləşmələr**” adlanır. İdarə əlaqəsi, əsasən, ad+feil tipli obyekt əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. Ş.İ.Xətəinin dilindəki idarə əlaqəli feili birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: asılı tərəfi yönlük haldan, təsirlik haldan, yerlik haldan və çıxışlıq haldan ibarət olan idarə əlaqəli feili birləşmələr. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş yönlük hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqəsi yalnız məkan məzmunu ilə məhdudlaşmır, həm də onun müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edə bilər, məsələn: “*Darüş-şəfayə getmədiyim canandan ötrüdür, Ey cismimin həyatı, ləbindir mənə şəfa*”²⁵, “*Gərçi yüzündən ayırıyam, amma xəyalına, Hicran şəbində gögə baxub mahə şükr etdim*”²⁶, “*Naz ilə bəzəndi bağ sərvi, Sancıb başına dümi-təzərvi*”²⁷. Nümunələrdən görünür ki, *darüş-şəfayə getmədiyim* məkan, *sancıb başına* obyekt, *gögə baxıb* istiqamət məzmunu ifadə edir.

Ş.İ.Xətəinin dilində həm müəyyən təsirlik, həm də qeyri-müəyyən təsirlik haldakı sözlərin təsriflənməyən feillərlə idarə olunması ilə formalaşan feili birləşmələr digərlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu, asılı tərəfin obyekt məzmunu ifadə etməsi ilə, eləcə də tərəflərin digər vasitələr olmadan, birbaşa əlaqələne bilməsi ilə əlaqədardır. Hesab edirik ki, müəyyən təsirlik hallı birləşmələr kimi qeyri-müəyyən təsirlik hallı birləşmələrin də tərəfləri arasında idarə

²¹ Yenə orada. – s.345

²² Yenə orada. – s.347

²³ Yenə orada. – s.89

²⁴ Yenə orada. – s.234

²⁵ Yenə orada. – s.234

²⁶ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – s.133

²⁷ Yenə orada. – s.231

əlaqəsi vardır. Bu birləşmələr də obyekt əlaqəsi əsasında formalaşır və təsirli feillərlə əlaqələnir.

Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş bu tip feili birləşmələrin diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri də birinci tərəfi təşkil edən komponentdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisinin işlənməməsidir, məsələn: *“Qönçə gül xəndan olub nərgislə süsən bitməgə, Arizin bağı gülüstan etdigin, yəni ki, nə?”*²⁸ Bu birləşmədə *bağın* sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Bu forma həm oğuz qrupu, həm də qıpçaq qrupu türk dillərində müşahidə olunur. Bu cəhəti təsirlik halın xüsusi şəkilçisi kimi qəbul edənlər²⁹, həmçinin mənsubiyyət morfemi hesab edənlər var³⁰. Bizim fikrimizcə, həmin morfem iki elementdən ibarətdir: mənsubiyyət şəkilçisi olan -i, və bitişdirici funksiyasını yerinə yetirən -n bitişdiricisi. Burada təsirlik hal şəkilçisi ixtisara düşmüşdür. Bu xüsusiyyətə dialekt və şivələrdə rast gəlmək mümkündür. Xətəinin dilində bu xüsusiyyətə daha çox birinci tərəfi II və III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan feili birləşmələrdə təsadüf olunur.

Ş.İ.Xətəinin dilində asılı tərəfi yerlik halla ifadə olunmuş idarə əlaqəli feili birləşmələrdə proseslə məkan, obyekt, zaman arasındakı mənə çalarları üzə çıxır, məsələn: *“Çəməndə gəşt edər gördüm həbib, Tərəhhüm qalmadı, yalvarə gördüm”*³¹, *“Xətəyi səndən əfqan edəsidir, Həşr günündə divan eyləyən şah”*³², *“Bir kötüdə namus, ar olmayınca”*³³ nümunələrində çəməndə gəşt edər birləşməsində proseslə məkan, həşr günündə divan eyləyən birləşməsində proseslə zaman, kötüdə namus, ar olmayınca birləşməsində proseslə obyekt arasındakı münasibəti ifadə olunur.

²⁸ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – s.193

²⁹ Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [3 cildə] /– Bakı: Elm, -c.2. – 1980. – s.57

³⁰ Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. –s.221

³¹ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – s.136

³² Yəne orada. – s.160

³³ Yəne orada. – s.305

Ş.İ.Xətəinin dilində təsriflənməyən feilin çıxışlıq halı idarə etməsi ilə formalaşan feili birləşmələr say etibarlı ilə çox deyil. Bu birləşmələrdə proseslə onun məkanı, zamanı, obyekt, səbəbi, hərəkətin çıxış və ya başlanğıc nöqtəsi arasındakı münasibət diqqəti cəlb edir, məsələn: “*Çin elindən seyr edərkən bulduq ol dəryayı biz*”³⁴, “*Can gözü qəflətdən açıla düşdü, İkilik pərdəsi seçilə düşdü*”³⁵, “*Ləbinə can dedimsə, tökmə qanım, Sorub səndən bahəsın bilməz idim*”³⁶, “*Necə kim, cövri-cafa qılsan bu gəmgin könlümə, Taki səndən düşəli ayrı, əya ruhi-rəvan, Gözümün yaşı mənün qətreyi-baran kimidir*”³⁷ nümunələrində Çin elindən seyr edərkən məkan, qəflətdən açıla hərəkətin baş vermə anını, səndən sorub obyekt, səndən düşəli ayrı səbəb məzmununu ifadə edir.

II fəslin ikinci paragrafı “**Asılı tərəfi feili sifət və məsdərlə ifadə olunan feili birləşmələr**” adlanır. Feili sifət və məsdər substantivləşə bildiyi üçün idarə əlaqəli feili birləşmələrin asılı tərəfi kimi çıxış edə bilər. Ş.İ.Xətəinin dilində asılı tərəfi feili sifət və məsdərlə ifadə olunmuş belə birləşmələrin əsas tərəfi feili sifət, feili bağlama və məsdərlərlə ifadə olunmuşdur, məsələn: “*Həqqi sevənə qılan himayət Allahü Məhəmmədü Əlidür*”³⁸; “*Sadiqi-dil ilə yolunda yarın, Öz ölməginə dua qılan dil*”³⁹. Müasirlərinin dilində feili bağlamanın hallanmasına təsadüf olursa da, Xətəinin dilində bu halla qarşılaşmadıq.

Feil+feil tipli birləşmələrdən fərqli olaraq, belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə yanaşma əlaqəsi deyil, idarə əlaqəsidir. Belə birləşmələrdəki feili sifəti və məsdəri feil hesab edənlər kimi, ad hesab edənlər də vardır. Struktur-semantik tipinə görə yanaşıldıqda tərəflərin ad və ya feillə ifadə olunmasının əhəmiyyəti böyük olsa da, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqədən danışarkən bu məqam əhəmiyyət daşımır. Bununla belə, hesab edirik

³⁴ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – s.100

³⁵ Yenə orada. – s.310

³⁶ Yenə orada. – s.13

³⁷ Yenə orada. – s.84

³⁸ Yenə orada. – s.241

³⁹ Yenə orada. – s.251

ki, məsdərin və feili sifətin substantivləşə bilmə xüsusiyyəti onlara bu tip birləşmələrin asılı tərəfi kimi çıxış etməyə imkan verir.

Fəslin üçüncü paragrafi **“Asılı tərəfi zərflərlə ifadə olunan feili birləşmələr”** adlanır. Ş.İ.Xətəinin dilində zərfin idarə olunması ilə formalaşan feili birləşmələrin asılı tərəfi, əsasən, yönük, yerlik və çıxışlıq hallarda işlənmiş yer zərfləri ilə ifadə olunmuşdur, məsələn: *“Sən məni qarşuda qalxan etdiyən, yəni ki, nə?”⁴⁰*, *Gəldivü iraxdan etdi avaz: – Qəhr etdi rəsulə türki-tənnaz”⁴¹*.

Xətəinin dilində təsriflənməyən feillərin bir beyt daxilində bir neçə sözlə – müxtəlif hallarda, eləcə də adlıq halda işlənmiş sözlərlə, həmçinin əsas feillə sintaktik əlaqəyə girdiyini müşahidə edirik. Bu əlaqələr eynicinsli olduğu kimi (məsələn: ikiqat idarə əlaqəsi), müxtəlifcinsli də ola bilər (məsələn: yanaşma və idarə əlaqəsi). Bu, o zaman baş verir ki, əsas tərəfin ifadə etdiyi proses həm müəyyən bir obyektin üzərində icra olunur və ya məkanla, istiqamətlə və s. əlaqələnir, həm də proseslə onun məkanı, zamanı, tərzini, miqdarını və s. arasındakı münasibət göstərilir. Bu münasibətlər həmin birləşmələrin tərəfləri arasındakı relyativ əlaqə əsasında formalaşır. Məsələn, *“Eşigində binəvayə iltifatın kəm qılıb, Hüsn ilə özünü qərra qıldığı, yəni ki nə”⁴²* beytində *kəm qılıb* feili bağlaması *eşigində* və *binəvayə* sözləri ilə idarə, *qərra qıldığı* feili sifəti ilə yanaşma əlaqəsindədir. Şairin dilində belə birləşmələrə çox təsadüf edilir. Bunun səbəbi bir neçə fikrin feili birləşmələrlə genişlənmiş sadə cümlə vasitəsilə ifadə olunması ilə izah oluna bilər.

III fəsil **“Şah İsmayıl Xətəinin dilində yanaşma əlaqəli feili birləşmələr”** adlanır. Fəslin birinci paragrafi **“Ş.İ.Xətəinin dilində feili birləşmələrin kvazipredikativ mövqeyi”** adlanır. Bəzi feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri (-mış, -ıb, -acaq) forma və məzmun cəhətdən predikativlik xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Cümlənin inkişaf tarixi boyunca gedən sadələşmə – monopredikativləşmə məhz feili tərkiblərin sayəsində baş vermişdir. Ona görə də ədəbi dilin inkişafının ilkin mərhələlərində hələ transformasiyaya tam

⁴⁰ Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – s.123

⁴¹ Yəne orada. – s.299

⁴² Xətəi Ş. İ. Əsərləri / – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.217

uğramamış, özündə zəif predikativliyi saxlayan feili tərkiblərə rast gəlmək mümkündür. Ş.İ.Xətəinin dilində belə məqamlara təsadüf olunur, məsələn: *“Mahimi gördüm ki, yüzindən niqab almış gəlir, Pərtövi-nurindən anın afitab almış gəlir”*⁴³. Nümunədə “almış” feili bağlaması, əslində, “almışdır” predikativ formaya bərabərdir. Tarixən predikativ keçmişə malik olan bu feili bağlama *gəlir* feilinin tərzini müəyyənləşdirir. Şairin dilində predikativ keçmişə malik olan -ıb şəkilçili feili bağlamalara da təsadüf olunur, məsələn: *“Sər verüb meydani-eşqə girib üryan olmuşuz”*. Məzmununda *sər vermişik, meydani-eşqə girmişik, üryan olmuşuq* kimi üç predikativ mərkəz aydın hiss olunur. Xətəinin dilində bu şəkilçinin birinci və ikinci şəxsdə (-ibam, -iban) işləndiyinə təsadüf etməsək də, -ibmən formasına rast gəlirik, məsələn: *“Ta görüb mən hüsünü, ey gövhəri-yekta sənəm”*⁴⁴, *Ta düşüb mən eşqinə hicrində mən zərəm hənuz”*.⁴⁵ Ş.İ.Xətəinin dilində təsriflənməyən feillərin yarım predikativ mövqedə işlənməsi təsadüfi deyil. Şairin dilində sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrə nisbətən üstünlük təşkil etməsi, eləcə də linqvistik variantlılıq buna şərait yaratmışdır. Nümunələrə nəzər salaq: *“Kirpigin, qaşın görüb tirü kəmanım söylərəm, Zülf ilən vəchin görüb şəmi-şəbistanım derəm”*⁴⁶. Göründüyü kimi, hər cümlədə biri digərini izah edən iki fikir vardır: birinci cümlə, əslində, “kirpiyin, qaşın görərəm və tirü kəmanım söylərəm”, ikinci cümlə “zülf ilən vəchin görərəm və şəmi-şəbistanım derəm” ikipredikativli cümlədən ibarətdir.

Ş.İ.Xətəinin dilində təsadüf olunan forma-məzmun uyğunsuzluğu cümlənin polipredikativlikdən monopredikativliyə keçid prosesini tamamlamadığını, bəzi təsriflənməyən feil şəkilçilərinin özündə predikativ keçmişin izlərini saxladığını təsdiqləyir.

III fəslin ikinci paragrafı **“Təsriflənməyən feilin təsriflənməyən feilə yanaşması əsasında formalaşan feili birləşmələr”** adlanır. Yanaşma əlaqəli “feil+feil” tipli birləşmələr,

⁴³ Xətəi, Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.60

⁴⁴ Yenə orada. – s.74

⁴⁵ Yenə orada. – s.107

⁴⁶ Yenə orada. – s.131

adətən, relyativ əlaqə əsasında formalaşır. Bu birləşmələrdə birinci tərəf, bir qayda olaraq, feili bağlamalardan ibarət olur. Ş.İ.Xətəinin dilindəki yanaşma əlaqəli feili birləşmələrin əsas hissəsini “feil+feil” tipli birləşmələr təşkil edir. Şairin dilində yanaşma əlaqəli belə feili birləşmələrin tərəfləri arasında müxtəlif leksik-semantik münasibətlər yaranır. Feillərdə ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə iş, hal və hərəkət mənası olsa da, semantik cəhətdən bu mənalardan biri önə çıxır. Ş.İ.Xətəinin əsərləri birbaşa duyğuları əks etdirdiyindən daha çox hal-vəziyyət feillərinin üstün olduğunu görürük. Bu feillər subyektin fiziki halını, əhval-ruhiyyəsini, hiss-həyəcanını ifadə edir, məsələn: “*Məğrurlar orada olurlar yalan, Kibr imiş yorulub yollarda qalan*”⁴⁷, “*Gül yüzün övraqını gülşəndə xəndan eyləyib, Bülbüli-məhzuni guya qıldığın, yəni ki, nə*”⁴⁸. Şairin dilində hərəkətin tərzini, səbəbini, sürəkliliyini ifadə edən feili bağlamaların digər təsriflənməyən feilə yanaşması ilə formalaşan birləşmələr də işlənmişdir, məsələn: “*Bir neçə gün yar olub, bir kimsənin halın duyub, Sonra anın gizli sirrin aşikar etmək nədir*”⁴⁹, “*Kimsənin eybin açılan şərmsar etmək nədir?*”⁵⁰, “*Seyr edərkən murği-dil bağı-rüxində bənd edib*”⁵¹.

Ş.İ.Xətəinin dilində iş, nitq, təfəkkür feillərinin təsriflənməyən feilə yanaşması ilə formalaşan birləşmələr işlənmişdir, məsələn: “*Ey Xətəyi, xak ilən yeksan olub ol mah üçün, Əzmi-sevdayi-Sürəyya qıldığın, yəni ki, nə*”⁵², “*Yetmiş min alətə dəlil olursan, Anlayıb da bu dəlili bulunca*”⁵³.

Araşdırmalar göstərir ki, Xətəinin dilində asılı tərəf kimi daha çox -ib⁴, -iban⁴, -dıqca⁴, -mı⁴, -anda² şəkilçili feili bağlamalar, əsas tərəf kimi feili bağlama, feili sifət və məsdər işlənir. Xətəinin dilində birinci tərəfi -ib⁴ şəkilçisi ilə formalaşan feili bağlamalar təsriflənməyən feillərə yanaşaraq hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah

⁴⁷ Yenə orada. – s.335

⁴⁸ Yenə orada. – s.216

⁴⁹ Yenə orada. – s.106

⁵⁰ Yenə orada. – s.106

⁵¹ Yenə orada. – s.214

⁵² Yenə orada. – s.217

⁵³ Yenə orada. – s.332

edir: məsdərə yanaşaraq daha çox hərəkətin tərzini – “*Ey könül, nəhl olub andan kənar etmək nədir*”⁵⁴; feili sifətə yanaşaraq hərəkətin tərzini, miqdarını, zamanını, səbəbini bildirir, məsələn: “*Çeşmimi giryən edüb sinəmi büryan eyləyəm*”⁵⁵, “*Eşigində binəvaya iltifatın kəm qılıb, Hüsn ilə özünü qərra qıldığın, yəni ki, nə?*”⁵⁶, “*Zöhd əhli sual edəndə hər dəm, Min höccətə bir cavab edən eşq*”⁵⁷; feili bağlamaya yanaşaraq hərəkətin tərzini, səbəbini, zamanını bildirir, məsələn: “*Durna uçuban ün çəkib havada*”⁵⁸, “*Mehr ilə rəhm etməyübən, qəhr ilə öldürüb, Bəndəyə lütf ilə ehsan etdiyən, yəni ki, nə?*”⁵⁹

-dıqca⁴ şəkilçili feili bağlama şairin dilində təsriflənməyən feilə yanaşaraq, işin davamlılığını ifadə edir: “*İstəram gəldükcə gəmədən qurtarasan rəhm edüb*”⁶⁰ nümunəsindəki feili birləşmədə də əsas feildəki hərəkətin zaman-zaman təkrarlanması məzmunu vardır. -anda² şəkilçisi ilə düzələn feili bağlamalarda zaman məzmunu üstünlük təşkil edir, tabe tərəfdəki işin icrası başlandıqda əsas tərəfdəki təsriflənməyən feildə iş başlanır və icra olunur: “*Zöhd əhli sual edəndə hər dəm, Min höccətə bir cavab edən eşq*”⁶¹.

Xətəinin dilində -miş⁴ şəkilçili feilin təsriflənməyən feilə yanaşaraq, feili birləşmə əmələ gətirməsinə cəmi bir dəfə rast gəldik: “*Yarə döndərmiş yüzün görgəc rəqibə söylədim: - Ol güli-xəndani gör kim, xarə döndərmiş yüzün*”⁶².

Klassik poeziyanın üslubi xüsusiyyətləri əsas və asılı tərəflərin bir-birinə tam yanaşma ilə deyil, daha çox natamam yanaşma ilə bağlanmasına səbəb olur. Xətəinin dilində rast gəldiyimiz asılı tərəfi təsriflənməyən feillərdən ibarət olan yanaşma əlaqəli feili birləşmələrin tərəfləri, əksər hallarda, bir-birindən uzaqda

⁵⁴ Yenə orada. – s.106

⁵⁵ Xətai, Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ.Xətai. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.162

⁵⁶ Yenə orada. – s.217

⁵⁷ Yenə orada. – s.257

⁵⁸ Yenə orada. – s.248

⁵⁹ Yenə orada. – s.213

⁶⁰ Yenə orada. – s.214

⁶¹ Yenə orada. – s.257

⁶² Yenə orada. – s.155

işlənmişdir, məsələn: “Çalmaq üçün başımı top eyləyib meydan ara, Hav edib zülfini çövkən etdiyini, yəni ki, nə?”⁶³ Nümunədəki çalmaq üçün top eyləyib yanaşma əlaqəli birləşmənin tərəfləri arasına başımı top eyləyib idarə əlaqəli birləşmə, hav edib çövkən etdiyini yanaşma əlaqəli birləşmənin tərəfləri arasına zülfini çövkən etdiyini idarə əlaqəli birləşmə daxil olmuşdur.

Ş.İ.Xətəinin dilində rast gəldiyimiz “Onlar ilə yeyib-içənə lənət”⁶⁴; “Mundax dura-düşə yola düşdüm, Gəh açuğa, gəh kola düşdüm”⁶⁵ misralarındakı yeyib-içən, dura-düşə birləşmələrinin feili bağlamanın feilə yanaşması ilə formalaşdığı birmənalıdır. Lakin onların birləşmə, yoxsa mürəkkəb feil olub-olmaması fikri mübahisəlidir. Y.Seyidov bu tip vahidləri mürəkkəb feil hesab etmir.⁶⁶ Q.Kazımov yaxın mənalı, sinonim və ya antonim feillərin birləşməsi yolu ilə yaranan və birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan bu cür birləşmələri mürəkkəb feil adlandırır.⁶⁷ Fikrimizcə, belə quruluşa malik olan vahidləri yanaşma əlaqəli feil+feil tipli feili birləşmə əsasında formalaşan mürəkkəb feil hesab etmək daha düzgün olar. Belə ki, belə birləşmələrdə semantik cəhətdən də qarşılıqlı qovuşma baş verir. Eyni zamanda onlar bir məfhumu ifadə etməyə xidmət edir. Bu birləşmələrin tərəfləri bir vurğu altında olmasalar belə, onların fərdi vurğuları nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifdir və sanki özündən sonrakı sözə “möhtacdır”.

Şairin əsərlərində müstəqil söz+məsdər+gərək modeli əsasında yaranan birləşmələrə də rast gəlmək olur, məsələn: “Şəm odinə yanmağa pərvanə xoş gəlmək gərək”.⁶⁸ Qeyd edək ki, -maq+gərək, -mək+gərək forması tarixən feilin vacib şəklinin qrammatik əlaməti kimi işlənmiş, XIX əsrdən -malı, -məli şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur. Bu şəkilçinin vacib şəklinin əlaməti kimi ilk mənbə olaraq, Xətəinin

⁶³ Xətəi Ş. İ. Əsərləri / – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.214

⁶⁴ Yenə orada. – s.341

⁶⁵ Yenə orada. – s. 260

⁶⁶ Seyidov, Y. M. Azərbaycan dilində sözlər birləşmələri / Y.M.Seyidov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1992. – s.371

⁶⁷ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya) / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: “Elm və təhsil”, -2010. – s.174

⁶⁸ Xətəi Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.114

dilində işləndiyi məlumdur. Nümunədən gördüyümüz kimi, birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edən məsdər substantivləşdiyi üçün hallanmışdır. Misranın məzmununda isə, həqiqətən, hərəkətin icrasının vacibliyi bildirilir. Qeyd edək ki, bu quruluş modeli tarixən feilin digər təstiflənməyən formaları ilə də işlənmişdir. “Dədə Qorqud” dastanlarında “Bamsı Beyrək” boyunda -gəc feili bağlama şəkilçisi+gərək formasına rast gəlirik: “... *mən yerimdən durmadın ol durgəc gərək*”⁶⁹. Hesab edirik ki, tarixən feilin vacib şəklinin göstəricisi olsa da, asılı tərəflə qrammatik münasibətinə əsaslanaraq, onların feili birləşmələr əsasında formalaşdığını söyləmək mümkündür.

III fəslin üçüncü paragrafi **“Zərfin təsriflənməyən feilə yanaşması əsasında formalaşan feili birləşmələr”** adlanır. Xətəinin dilində asılı tərəfi zərflərdən ibarət olan yanaşma əlaqəli birləşmələrdə zərflər yanaşdığı feillərin tərzini, zamanını, kəmiyyətini bildirir, məsələn: “*Üstümüzdə dörd düşəli çadırsən, Cümləmizi birdən bürüyüb gedər*”⁷⁰, “*Əvvəl görəcək şəfi olur kəs, Çox görsə, sözi qəbul edər bəs*”⁷¹.

Şairin dilində zərflərlə yanaşı adverbiallaşmış sözlərin də feili birləşmələrin formalaşmasında iştirak etdiyi müşahidə olunur. Lələ tək bağrımı pür qan etdiyim, yəni ki, nə?⁷²

“Qoşmalı feili birləşmələrdə yanaşma əlaqəsi” adlanan dördüncü paragrafdə Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş müstəqil söz+qoşma+təsriflənməyən feil quruluşlu birləşmələr araşdırılmışdır. Qoşmalı birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqəni müəyyənləşdirməmişdən əvvəl iki məqamı dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır: birincisi, qoşma ilə qoşulduğu söz arasındakı qrammatik münasibət; ikincisi, qoşmalı birləşmələrdə sintaktik əlaqənin birləşmənin məhz hansı komponentləri arasında mövcud olması: qoşma ilə təsriflənməyən feil arasında, yoxsa qoşmalı tərəflə təsriflənməyən feil arasında. Y.Seyidov birləşmənin əsas tərəfinin

⁶⁹ Kitabi – Dədə Qorqud / tərt. ed. S.Əlizadə – Bakı: Öndər, – 2004. – s.57

⁷⁰ Xətəi Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.331

⁷¹ Yənə orada. – s.296

⁷² Xətəi, Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən / Ş.İ. Xətəi. – Bakı: “Yazıçı”, – 1988. – 192

feillər olduğunu birmənalı olaraq təsdiqləmişdir: “*Qoşmalı birləşmələrdə də tabeədici söz ikinci tərəfdə işlənən feillərdir*”.⁷³ Hesab edirik ki, qoşmalı birləşmələrdə əsas tərəfi təsriflənməyən feillər təşkil edir. Bu birləşmələrdə qoşmalı sözlə qoşma arasındakı münasibətə də aydınlıq gətirilməlidir. Belə ki, onlar arasında idarə əlaqəsinin varlığını qəbul etməyənlərlə yanaşı, qəbul edənlər də var. Ə.Əbdullayev Azərbaycan dilində, əsasən, iki cür idarə olduğunu qeyd edir: 1) feillərlə idarə, 2) qoşmalarla idarə⁷⁴. Q.Kazımov da qoşmaların idarə etmək xüsusiyyətinin olduğunu qəbul edir⁷⁵. Məlumdur ki, qoşmalar adlıq hala da qoşulur. Lakin adlıq halın formal əlaməti olmadığı üçün idarə əlaqəsindən söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, qoşmaların idarə etmək xüsusiyyətini təsdiq etmək onların müstəqilliyini qəbul etmək, dolayısı ilə onları birləşmənin əsas tərəfi hesab etmək deməkdir. Lakin qoşmalar yalnız qoşulduğu sözə müəyyən məna çaları verir, sözün idarə olunması isə feildən asılı olur.

Qoşmalı feili birləşmələrin müxtəlif quruluş və xüsusiyyətə malik olması onların tərəfləri arasında müxtəlif sintaktik əlaqə növünün olduğuna dəlalət etmir. Fikrimizcə, sintaktik əlaqə növünün müəyyənləşdirilməsində birləşmənin tərəfləri arasındakı məna əlaqəsini nəzərə almaq vacibdir. Birinci tərəfi həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənən qoşmalı feili birləşmələrin tərəfləri arasında relyativ əlaqə, yəni tərz, səbəb, məqsəd və s. münasibətlər olduğundan bu qənaətə gəlirik ki, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə yanaşmadır, məsələn: at kimi qaçan (tərz), öyrənmək üçün soruşmaq (məqsəd) və s. Digər tərəfdən, qoşmalı tərəf hərəkətin səbəbini (anadan ötrü darıxmaq), məqsədini (yaşamaqdan ötrü yemək), məkanını (pəncərəsi bağa tərəf açılan), istiqamətini (yola sarı boylanmaq), kəmiyyətini (beşə qədər artırmaq), zamanını (səhərədək oyaq qalmaq) və s. bildirir. Tərəflər arasındakı məna əlaqəsinin

⁷³ Seyidov, Y. M. Azərbaycan dilində söz birləşmələr / Y.M.Seyidov. – Bakı, ADU nəşriyyatı, – 1992. – s.21

⁷⁴ Əbdullayev, Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr / Ə.Z.Əbdullayev. – Bakı: ADU, – 1956. – s.11

⁷⁵ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya) / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2010. – s, 336.

relyativ əlaqə olması belə birləşmələrin yanaşma əlaqəsi əsasında qurulduğunu söyləməyə əsas verir. Başqa sözlə, birinci komponenti təşkil edən qoşmalı söz şəkilçili və ya şəkilçisiz işlənməsindən asılı olmayaraq, ikinci komponenti təşkil edən təsriflənməyən feillə yanaşma əlaqəsində olur.

Ş.İ.Xətəinin dilindəki qoşmalı feili birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birincisi asılı tərəfi hal şəkilçisi ilə işlənmiş qoşmalı feili birləşmələrdir ki, şairin dilində belə birləşmələrə az rast gəlirik. Şairin dilində feili birləşmə kimi olmasa da, yiyəlik halda işlənmiş şəxs əvəzliyinin qoşma ilə birlikdə asılı tərəf kimi çıxış etdiyini müşahidə edirik, məsələn: *“Mənsiz bu cahən ana daralmış, Rüksarı mənim tək saralmış”*⁷⁶. Şairin dilində qoşma qoşulmuş yönlük hallı feili birləşmələrə də təsadüf olunur, məsələn: *“Yüzünə qarşu gönçə güldiğün, Səhər ağzına çalmış qan oturmuş”*⁷⁷. Xətəinin dilində asılı tərəfi çıxışlıq hal+qoşma olan feili birləşməyə rast gəlmədik. Qoşmaların adlıq hala qoşulması ilə formalaşan yanaşma əlaqəli feili birləşmələr Xətəinin dilində üzrə, kimi, tək, ilə, üçün qoşmaları və onların variantları ilə formalaşır. Üzrə qoşması Xətəinin dilində cəmi bir yerdə adlıq hala qoşularaq birləşmə əmələ gətirmişdir. Aidlik, uyğunluq, istinad mənası ifadə edən bu qoşma Xətəinin dilində məkan mənası ifadə etmişdir, məsələn: *“Sanmanız kim, kəstidir, dəryələr üzrə seyr edən, Gözlərim yaşında bu cismihübabımdır mənim”*⁷⁸. Kimi qoşması Xətəinin dilində yalnız adlıq halla işlənərək feili birləşmə əmələ gətirmişdir: *“Əbri-baran kimi ağlarkən Xətəyi zar-zar, Gözünün yaşı edərdi, durma, dərdin aşikar”*⁷⁹. Xətəinin dilində tək, tək, tək qoşmasına feili birləşmələrin tərkibində tez-tez rast gəlirik. Şairin dilində bu qoşma daha çox bənzətmə mənası ifadə etmişdir: *“Gəh zülfi tək öpüb əyağın”*⁸⁰. Xətəinin dilində ilə, ilə, birlən, birlə qoşmaları daha intensiv işlənmiş və vasitə mənası ifadə etmişdir: *“Məhr ilə rəhm etməyübən, qəhr birlən oldürüb, Bəndəyə lütf ilə əhsən etdiyən, yəni*

⁷⁶ Xətəi, Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ.Xətəi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.289

⁷⁷ Yəne orada. – s.282

⁷⁸ Yəne orada. – s.137

⁷⁹ Yəne orada. – s.219

⁸⁰ Yəne orada. – s.320

ki, nə”⁸¹ beytində üç yanaşma əlaqəli qoşmalı feili birləşmə iştirak etmişdir, bu qoşmalardan ikisi (mehr ilə rəhm etməyübən, lütf ilə ehsan etdiyən) ilə qoşmasının köməyi ilə, biri isə (qəhr birlən öldürüb) birlən qoşması vasitəsi ilə formalaşmışdır. Xətəinin dilində üçün qoşması ilə formalaşan birləşmələrə az da olsa təsadüf olunur, məsələn: “*Eyd için mən baxdığım qaşi-hilalındır sən*”⁸².

Şairin dilindəki qoşmalı feili birləşmələrin bir qismi qoşmaların məsdərə qoşulması ilə formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, Xətəinin dilində yalnız üçün qoşması məsdərə qoşularaq yanaşma əlaqəli feili birləşmələrin yaranmasında iştirak edir: “*Məşuqə müdam içmək üçün, Dillər qanını şərab edən eşq*”⁸³. Qeyd edək ki, şairin dilində bu qoşmanın səbəb məzmunu, həmçinin feili sifətin feili bağlamaya yanaşması ilə də ortaya çıxır: məsələn: “*Yüzinə qarşı gönçə güldügiçün Səhər ağzına qan çalmış oturmuş*”⁸⁴ beytində güldügiçün ağzına qan çalmış birləşməsində qoşma qoşulmuş feili sifətin feili bağlamaya yanaşması müşahidə olunur.

Araşdırmalar göstərdi ki, qoşmalı birləşmələrin əsas tərəfi feili sifət, feili bağlama və məsdərlərdən, asılı tərəfi isə müstəqil söz və ona qoşulmuş qoşmadan ibarətdir. Birinci tərəfin hal şəkilçisi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq, birləşmələrin tərəfləri arasındakı relyativ əlaqəyə əsasən deyə bilərik ki, həmin birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**”sində Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin sistemli şəkildə araşdırılması nəticəsində əldə olunmuş bir sıra mühüm nəticələr əksini tapmışdır:

1. Ş.İ.Xətəinin dilində feili birləşmələrin bütün struktur-semantik tipləri (“ad+feil”, “feil+feil”, “zərf+feil” tipli birləşmələr, qoşmalı birləşmələr) işlənmişdir. Şairin dilində “ad+feil” tipli birləşmələr feili birləşmələrin digər tiplərinə nisbətən daha çox işlənmişdir. Bu birləşmələrin kəmiyyət etibarını ilə çoxluğunu asılı tərəfin ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə izah etmək olar. Müasirlərinin dilinə nisbətən, Xətəinin dilində “feil+feil” tipli

⁸¹ Yenə orada. – s.213

⁸² Xətəi, Ş. İ. Əsərləri / Ş.İ.Xətəi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – s.122

⁸³ Yenə orada. – s.257

⁸⁴ Yenə orada. – s.112

birləşmələrə, o cümlədən “zərf+feil” tipli birləşmələrə və qoşmalı birləşmələrə daha çox rast gəlmək olur. Bunun əsas səbəbi şairin dilinin demokratikliyi və istər əruz, istərsə də heca vəznində yazdığı əsərlərində sadə cümlələrə üstünlük verməsidir.

2. Feili tərkiblər və feili birləşmələr forma və məzmunca bir-birinə oxşasalar da, mahiyyət etibarı ilə fərqli anlayışlardır. Tərkiblər cümlə sintaksisinin vacib elementidir və onların sintaktik vəzifəsi ön plana çəkilir. Feili birləşmələr isə söz birləşməsi təlimi mövqeyindən araşdırılır və onların əsas tərəfi kimi asılı tərəfi də mütləq nəzərə alınır. Feili birləşmələrdə əsas tərəfin “feil” adlanması onların ifadə vasitələrində anlaşılmazlıq yarada bilər. Ona görə də feili birləşmələri ad+təsriflənməyən feil, təsriflənməyən feil+təsriflənməyən feil, zərf+təsriflənməyən feil, qoşmalı söz+təsriflənməyən feil kimi qruplaşdırmaq elmi cəhətdən daha düzgündür. Feili birləşmələri asılı tərəfə görə deyil, əsas tərəfə görə adlandırmaq və adyektiv, adverbial və substantiv birləşmələr kimi qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

3. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş adlıq hallı feili birləşmələrin asılı tərəfi semantikasında həm obyekt, həm də subyekt məzmununu olan, lakin qrammatik cəhətdən subyekt bildirən adlarla, əsas tərəfi -arkən², -dıqca⁴, -a², -madan², -ınca⁴, -ğac, -gəc (-gəcin), -ü (-yü,-yu) şəkilçili feili bağlamalarla, -an², -dığı şəkilçili feili sifətlərlə və məsdərlərlə ifadə olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqənin növünə tamamilə aydınlıq gətirilməmiş, bu əlaqə yanaşma və ya koordinativ münasibət kimi dəyərləndirilmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, bu birləşmələrin tərəfləri arasında subyekt əlaqəsi mövcuddur və bu səbəbdən onları subyekt əlaqəli birləşmələr adlandırmaq məqsədəuyğundur.

4. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş idarə əlaqəli feili birləşmələrin asılı tərəfi yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallı sözlərlə, substantivləşmiş məsdər və feili sifətlə ifadə olunur. Qeyri-müəyyən təsirlik hallı feili birləşmələrin obyekt əlaqəsi əsasında formalaşması, həmçinin əsas tərəfin məhz təsirlik hallı tələb etməsi onların tərəfləri arasında idarə əlaqəsi olduğunu sübut edir. Ş.İ.Xətəinin dilində təsirlik halın idarəsi ilə formalaşan birləşmələrdə əsas tərəf həm

təsirli, həm də təsirsiz feili sifət, feili bağlama və məsdərlə ifadə olunur. Şairin dilində işlənmiş yerlik hallı feili birləşmələrdə məkan anlayışından daha çox obyekt məzmunu üstünlük təşkil edir. Şairin dilində təkcə adların deyil, məsdər və feili sifətin idarə olunması ilə formalaşan feili birləşmələrə də rast gəlmək mümkündür.

5. Ş.İ.Xətəinin dilində müasirlərinə nisbətən feili birləşmələrin yüksək işlənmə tezliyinə malik olması şairin dilinin canlı xalq danışığı dilinə yaxın olması ilə, eləcə də həmin birləşmələrdə cümlənin tarixi inkişafının izlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Belə ki, bu birləşmələr kvazipredikativ mərkəzin funksiyasını öz üzərinə götürür. Cümlənin polipredikativlikdən monopredikativliyə doğru tarixi inkişafında feili bağlama, feili sifət, məsdər və onların əsasında formalaşan birləşmələr yarım-predikativ mövqeyə malik olmuşdur. Bəzi feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin (-mış, -ib) forma və məzmunca predikativliyə uyğun gəlməsi də bunu təsdiqləyir.

6. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş feili birləşmələrin bir qismini əsas tərəfi -maq+gərək, -mək+gərək quruluşlu birləşmələr təşkil edir. Bu forma XIX əsrə qədər feilin vacib şəklinin qrammatik əlaməti olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında -gəc-gərək forması da işlənmişdir. Bu əlamətlər tarixən feilin vacib şəklinin göstəricisi olsa da, əsas və asılı tərəfin qrammatik münasibətindən çıxış edərək, hesab etmək olar ki, bu struktur feili birləşmə əsasında formalaşmışdır. Asılı tərəfi hal şəkilçisi qəbul edən bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında idarə əlaqəsi mövcuddur.

7. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş yanaşma əlaqəli təsriflənməyən feil+təsriflənməyən feil tipli birləşmələrin asılı tərəfi daha çox -ib⁴, -ıban⁴, -dıqca⁴, -mış⁴, -anda² şəkilçili feili bağlamalarla, əsas tərəfi isə feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. Asılı tərəf iş, hərəkət, hal-vəziyyət, nitq feillərindən ibarət olur. Belə birləşmələr relyativ mənə əlaqəsi əsasında formalaşır.

8. Şairin dilindəki feili birləşmələrin bir qismi zərflə təsriflənməyən feil arasındakı sintaktik əlaqə əsasında formalaşmışdır. Zərf birbaşa feilə aid nitq hissəsi olduğundan feillə zərf arasında həm idarə, həm də yanaşma əlaqəsi yarana bilər. İsim, sifət və sayın müəyyən funksional şəraitdə adverbiallaşması bu tip feili birləşmələrin sayını artırır. Xətəinin dilində leksik cəhətdən zərf

olan, eləcə də adverbiallaşan sözlərin təsriflənməyən feilə yanaşması ilə formalaşan feili birləşmələrin tərəfləri arasında tərz, zaman, yer və kəmiyyət münasibətləri, başqa sözlə, relyativ əlaqə mövcud olur. Şairin dilində zərfin hallanaraq feili birləşmənin asılı tərəfi kimi idarə olunduğu birləşmələrə az da olsa, təsadüf olunur.

9. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş qoşmalı feili birləşmələr üç formada müşahidə olunur: birinci tərəfi hal şəkilçisi ilə işlənmiş qoşmalı birləşmələr, birinci tərəfi adlıq halda olan qoşmalı birləşmələr və birinci tərəfi məsdər olan qoşmalı birləşmələr. Qoşmalı feili birləşmələrdə qoşma qoşulduğu sözü idarə etmir, onunla birlikdə feili birləşmənin asılı tərəfini təşkil edir və əsas tərəfin zamanını, məkanını, tərzini, kəmiyyətini, məqsədini, səbəbini izah edir. Qoşmalı feili birləşmələr relyativ mənə əlaqəsi əsasında formalaşır. Ona görə də qoşmalı sözün şəkilçili və ya şəkilçisiz işlənməsindən asılı olmayaraq, əsas və asılı tərəf arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

10. Ş.İ.Xətəinin dilində işlənmiş bəzi sintaktik vahidlərin mürəkkəb feil, yoxsa feili birləşmə olması mübahisə doğurur. Yeyib-içən, dura-düşə, uçuş-qaçan kimi vahidlər yanaşma əlaqəli feil+feil tipli birləşmə əsasında formalaşmış və mürəkkəb feilə doğru inkişaf etmişdir.

11. Ş.İ.Xətəinin dilində feili bağlama, feili sifət və məsdərin bir beyt daxilində bir neçə sözlə – müxtəlif hallarda, eləcə də adlıq halda işlənmiş sözlərlə, zərf, təsriflənməyən feil, həmçinin əsas feillə sintaktik əlaqəyə girdiyini müşahidə edirik. Bu baxımdan şairin əsərlərində ikiqat idarə; yanaşma və idarə; subyekt və idarə; subyekt və yanaşma əlaqələrinə rast gəlirik.

12. Qədim feili bağlama şəkilçilərindən olan -yü, -yu şəkilçisi yazılı abidələrimizin dilində, o cümlədən Xətəinin dilində əsas feildəki hərəkətin səbəbini izah edir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin şəkilçinin yalnız “de” feilinə qoşula bildiyi göstərilir. Araşdırmalar göstərir ki, arxaikləşmiş bu şəkilçiyə -⁴ variantında istər “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, istər Ş.İ.Xətəinin dilində, istərsə də şairin müasirlərinin dilində, eləcə də digər türk dillərində başqa feillərdə də rast gəlmək mümkündür. Bu şəkilçi yalnız feili bağlama deyil, məsdər mənası da ifadə edir. Buradan belə bir fikrə gəlmək olar ki,

bu şəkilçi çevrilmə və deformasiya nəticəsində formalaşmamış, sərbəst şəkildə mövcud olmuşdur. Xətainin dilində həm deyü, həm də deyə variantlarının işlənməsi bu şəkilçinin şairin yaşadığı dövrdə keçid prosesində olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1.Şah İsmayıl Xətainin yaradıcılığında ad+feil tipli feili birləşmələr // - Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, –2007. N3, – s.79-83.

2.Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında “feil+feil” tipli feili birləşmələr // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2008. №1, – s.125-128.

3.Feili birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqələri // - Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2009. N3, – s.79-84.

4.Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında işlənmiş feili birləşmələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2011. №3, – s.192-196.

5.Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında işlənmiş adlıq hallı feili birləşmələr // - Bakı: ADU, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, – 2012. №2, – s.61-65.

6. Feili tərkiblər feili birləşmələrin növü kimi // – Bakı: ADU, “Dil və ədəbiyyat ” jurnalı, – 2013. №3, – s. 126-130.

7.Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında idarə əlaqəli birləşmələr // BSU, Azərbaycanünashlığın aktual problemləri, (VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. II hissə), – Bakı: BSU, - 5-7 may, – 2015, – s. 484-486

8.Ş.İ. Xətainin dilində linqvistik variantlılıq // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2015, №4, – s. 30-36

9. Ş.İ. Xətainin dilində zərfin təsriflənməyən feilə yanaşması ilə formalaşan feili birləşmələr // – Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir Türkologiya: dünən, bu gün, sabah (problemlər və perspektivlər) Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 28 dekabr, – 2016, – s.84-86

10. Ş.İ. Xətainin dilində yanaşma əlaqəli qoşmalı feili birləşmələr // Azərbaycanşünashlığın aktual problemləri, VIII Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: BSU, – 4-5 may, 2017, – s.616-618

11. Координативные глагольные словообразования в произведениях Шаха Исмаила Хатаи // – Одесса: Науковий вісник Міжнародного Гуманитарного Университету. Серия: Филология,

–2017. Выпуск 27, – с. 95-100

12. Ş.İ.Xətəinin əsərlərində ikiqat subortinativ əlaqəli feili birləşmələr // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. №1, – s.202-209

13.Qoşmalı feili birləşmələrin təəfləri arasında sintaktik əlaqə // Müasir dilçiliyin aktual problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: ADPU, – 6-7 iyun, – 2019, – s.51-55

14. Роль глагольных словообразований в формировании монопредикативных предложений в произведениях Ш.И. Хатаи // Лингвистика, лингводидактика, лингвокультурология: актуальные вопросы и перспективы развития : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., – Минск : БГУ, – 19–20 марта. – 2020 г. – с. 491-495 <https://elib.bsu.by/handle/123456789/242019>

15. Ş.İ.Xətəinin dilinin tədqiqi tarixi // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2023. №2, – s.113-124

16. Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziyasının dilində kvazipredikativliyin ifadəsi // – Bakı: ADU-nun Elmi Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2023. №4, – s. 19-23.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 May 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 Aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:08.04.2026
Kağız formatı: 60x84 16/1
Həcm: 47 000
Tiraj:100